

УЯВЛЕННЯ ПРО СЕБЕ ТА ІНШИХ У КРИМСЬКОТАТАРСЬКОМУ ГАЗЕТНОМУ ДИСКУРСІ: БАЗОВІ КОНЦЕПТИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Ця стаття є першою частиною запланованого нами нарису сучасного кримськотатарського етнічного націоналізму, який ґрунтується на матеріалі газетних текстів останнього періоду. Кримськотатарський націоналізм, на відміну від класичних ідеологій – таких, як марксизм або комунізм, – не породив цілісного вичерпного тексту. У його власному середовищі і навіть науковій літературі досі бракує якоїсь метарефлексії або спроб розглянути цей ідейний феномен у ширшому контексті історії ідей кінця ХХ – початку ХХІ століття. Утім, це не означає, що кримськотатарський націоналізм цілковито позбавлений власного голосу, що його смисли перебувають за межами активної суспільної дискусії. Головним засобом вербальної реалізації його виступають друковані і почасти електронні медіа. У пострадянському контексті преса виконує дещо відмінну роль порівняно з функціями засобів масової інформації у розвинених демократіях. На додаток до формування інформованої суспільної думки, або інколи навіть у першу чергу, вони стають засобом трансляції ідеологічних змістів, правлять за інструмент конструювання групових ідентичностей¹. Таке становище є вельми характерним для кримського регіону та України у цілому.

У пострадянських суспільних науках і досі панує уявлення, що для інтерпретації змісту і соціальних наслідків певного ідеологічного феномену достатньо віднести його до певної категорії, а далі скористатися загальними знаннями про її найкращі зразки. Таке уявлення є цілковито хибним. Кожний націоналізм є бодай у чомусь відмінним від іншого. Саме тому в англійській мові можливе застосування терміна *nationalism* у множині, натомість системи перевірки українського і російського правопису й досі виправляють слововживання на кшталт «націоналізми» та «націоналізмів», що відповідає уявленню про націона-

лізм як монолітне явище, позбавлене будь-якої залежності від контексту. Аби зрозуміти політичну поведінку того чи іншого актора, треба відкривати його ідеологічні переконання в конкретному соціальному контексті². Одним з найкращих, на нашу думку, способів викриття змісту того чи іншого націоналізму, який одночасно дозволяє локалізувати його ключові ідейні концепти у конкретному суспільному контексті, в якому він існує і розвивається, є дослідження дискурсу, що його підтримує і конструює, у співвідношенні з аналізом конкретної політичної поведінки його носіїв.

Антропологічний підхід до дослідження складних феноменів етнічної ідентичності та етнонаціоналізму, реалізований у цій роботі, має витoki у традиціях філософської герменевтики та культурної антропології з притаманним їм наголосом на *розумінні* (*Verstehen*) інтенцій та дій конкретних суспільно-політичних акторів у їхній складній взаємодії у певному історичному контексті, на відміну від *пояснення* (*Erklären*), яке, як правило, обмежується каузалістським підходом, що зображує суспільство як арену дії знеособлених надлюдських сил³. Метод аналізу дискурсу дозволяє виокремити ключові ідеї (концепти, схеми) та ключові теми, навколо яких точиться суспільна дискусія і які зрештою у міру їхнього накопичення складаються в єдиний ментальний простір, що є полем дії суспільної свідомості. Коли такий простір окреслено, стає очевидним, що усі наявні протиріччя і суперечки насправді залишаються в межах цього єдиного простору і побудовані на єдиній системі базових презумпцій, глибоко вкорінених у тому глибинному рівні, який можна умовно назвати колективним несвідомим. Виявлення таких базових презумпцій дозволяє визначити горизонт очікування і, відповідно, обмеження, які визначають політичну поведінку організованих груп та спільно-

ти в цілому. Ця стаття, власне, присвячена найбільш глибоким базовим концептам, на яких побудована сучасна кримськотатарська етнічна ідентичність. До цього кола базових ідей відносяться як класичні концепти ЗЕМЛІ, КРОВІ (РОДОВОДУ), МОВИ, на які спираються усі відомі національні ідентичності, так і специфічні ментальні образи, котрі можна пояснити особливостями історичної долі кримськотатарського народу (ЗЛОЧИН, ЄДНІСТЬ). У статті також окреслені уявлення про *інших*, під якими ми розуміємо ті етнічні групи та політичні об'єкти, котрі можна протиставити за схемою «ми – вони» і котрі, відповідно, слугують фоном для самовизначення кримськотатарської спільноти. До цього переліку відносяться деякі етнічні групи, які живуть у Криму і ширшому загальноукраїнському контексті, а також політичні об'єкти – місцева влада, Україна, Росія, тюркський світ / Туреччина, Європа / ЄС.

Матеріалом для цього дослідження послужили тексти російськомовних кримськотатарських газет – «Голос Крыма», «Авдет», «Полуостров» та «Диалог» за період з травня 2007-го по січень 2008 року⁴.

1. Базові складові кримськотатарської ідентичності

1.1 Земля як ключ до розуміння кримськотатарської ідентичності

Ще у добу романтизму у процесі формування національних ідентичностей і держав-націй у Європі викристалізуються три ключові компоненти національної ідентичності – земля, кров і мова. Усі модерні національні ідентичності і досі базуються на цих трьох компонентах, хоча і не обмежуються ними⁵. Порівняльний аналіз розвитку європейських націоналізмів показує, що у кожній культурі внаслідок історичних обставин наголос робиться на різних елементах цієї трійці. Так, в українській традиції найбільш рельєфним компонентом є мова⁶. Те, що для кримських татар найважливішим елементом є *земля* (Кримський півострів), видно вже із самоназви і назви національної мови. Зміни орфографії в назві мови, які відбулися

останнім часом, – з *кримсько-татарської* на *кримськотатарську* (*къырымтатар тили*), нові варіанти етноніма, що пропонуються, – *къырымлар* (*кримці*)⁷, – усе це свідчить про бажання підкреслити саме компонент, пов'язаний із землею. Пор.:

Земля является для крымских татар **главным**, но далеко не единственным **полем битвы за свою Родину, за право быть народом, а не национальным меньшинством**, даже если это кому-то не нравится. За право **жить там, где жили их предки**, за право иметь свой заработок и возможность кормить свои семьи⁸.

Земля у її символічній функції як компонент етнічної ідентичності, на відміну від фізичної території, концептуалізується не просто як просторовий об'єкт. Особливого значення набуває часовий, історичний, вимір – розуміння землі як питомої території, місця походження, *колиски* народу⁹. Пор.:

Несколько лет назад с экрана телевизора 6–8-летние дети депортационных переселенцев бодро восклицали: “Я родился в Джанкое! Алуште! Судаке!” Дальше следовало: “Это моя Родина!” Через 10 лет они заявят, что в Крыму они коренные жители, а нас – **народ, рожденный и вечно живший** в Крыму, – отодвигают на обочину истории¹⁰.

Проте це природне право власності на рідну землю за сучасних умов постає як таке, що перебуває під загрозою:

Однако **на крымскую землю**, и в политическом, и в экономическом плане, **существуют и другие претенденты**, готовые пролить кровь с целью завладеть вожделенным участком¹¹.

У контексті конструювання національної ідентичності важливо підкреслити, що земля фігурує не як фізичний об'єкт – територія, – а набуває в першу чергу символічного значення. Для того щоб земля функ-

ціонувала в ідеологічному та політичному просторі як повноцінна складова ідентичності тієї чи іншої групи, зовсім не достатньо того, щоб ця група фізично перебувала – проживала – на певній території. Вона має бути символічно засвоєною – для чого кожна група використовує засоби меморативної політики (пам'ятники, топоніми та інші символічні ознаки присутності), яка служить відтворенню у візуальному образі публічного простору сутнісного зв'язку певної території з тією чи іншою групою, накреслює на її статусі як невідчужуваної частини певної групової ідентичності. Парадоксально, але під час перебування в екзилі ніщо не заважало функціонуванню концепту ЗЕМЛІ як базового компонента кримськотатарської ідентичності. Відсутність фізичного доступу до публічного простору Криму та прямого контакту з іншими конкурентами за кримський спадок дозволяла зберігати образ минулого Криму – до депортації або навіть більшої історичної глибини – у чистому ідеальному вигляді – як частину історичної народної пам'яті, відновленої та реконструйованої у спогадах та друкованих текстах. Колізія між цим ментальним образом та реальністю після повернення спричинила чималий когнітивний дисонанс, фрустрацію, не подолану й досі.

Відчуття потреби у переформатуванні модусу зв'язку із землею батьків, «власності» на Крим в умовах, коли ця земля у фізичному сенсі стала місцем проживання, слугує ментальним фоном гарячих дискусій в ідеологічній площині і одним із ключових мотивів відмінної політичної поведінки різних соціальних акторів – від бюрократілої верхівки національного руху і керованих салафітами груп самозахоплення до окремих місцевих громад та родин. Важливо підкреслити, що сутнісний зв'язок з ментальними уявленнями та символами, пов'язаними із ЗЕМЛЕЮ як базовим компонентом групової ідентичності, становить глибинний феномен масової свідомості (точніше, підсвідомості або колективного несвідомого), або, говорячи в когнітивних термінах, – *доксу*, вихідне знання, яке приймається у презумпції і не становить предмет свідомого аналізу. Конкретні політичні програми, що ґрунтуються на ідеологічних або юридичних концеп-

тах – таких, як *суверенітет, право нації на самовизначення* або ж право власності на землю, – перебувають на іншому рівні, де відбувається переінтерпретація глибинних ментальних концептів, переведення їх у формат програми свідомої суспільної дії.

Чому саме земля у кримському контексті постає як ключовий компонент ідентичності, почасти можна пояснити плинністю інших маркерів ідентичності (мова, культура, релігія) на фоні історичного етнокультурного розмаїття Криму, швидких і раптових змін, яких вони зазнавали в історичному часі. Порівняно більшу увагу до релігії (ісламу чи православ'я), яку приділяють усі націоналістичні дискурси Криму, теж можна пояснити тим, що, на відміну від, скажімо, мови, традицій та звичаїв, у часовому вимірі саме вона залишає найбільш виразні матеріальні ознаки своєї історичної присутності у вигляді храмів, печерних монастирів, поховань – тобто стає частиною землі.

Одним з рельєфних елементів власного образу є бачення кримськими татарами себе як жертви послідовно агресивних дій влади. Важливо підкреслити, що в рамках цих уявлень об'єктом агресії є не окремі індивіди, а народ як ціле. Пор.:

«Освобождая» этот благодатный край от «неблагонадежных», наш народ подвергали массовому истреблению сотни лет. Окончательной цели достиг коммунистический режим¹².

Важливо підкреслити, що у фокусі уваги перебуває не стільки народ у фізичному розумінні, скільки його ментальна, символічна репрезентація – кримськотатарська ідентичність. На цьому фоні стає зрозумілою велика увага, яка приділяється у кримськотатарському дискурсі саме символічному аспекту дій влади. Одним із ключових злочинів радянської влади була спроба розірвати або скомпрометувати сутнісний зв'язок між кримськими татарами та Кримом – детериторіалізувати кримськотатарську ідентичність – шляхом спотворення фізичного образу Криму як батьківщини кримських татар. Йдеться насамперед про руйнування символічних об'єктів у публічному просторі, пов'язаних із ключовими

аспектами етнічної ідентичності, таких як храми, цвинтарі, і, зрештою, фальсифікацію мапи Криму шляхом тотальної заміни питомої кримськотатарської топоніміки. Пор.:

Захоронения сравнивали с землей якобы затем, чтобы пресечь сами попытки поездок в Крым, дабы навестить их. Многим так и отвечали: «Какие предки, какие могилы – там давным-давно дома стоят или поля разбиты!»¹³

1.2 Кров (родовід)

Питання походження, родоводу, кровної спорідненості є важливим конструктивним елементом етнічної ідентичності. Вага цього елемента відносно інших у структурі кожної окремої ідентичності є відмінною. В ідеологічній площині різні націоналізми також по-різному ставляться до питання походження і спорідненості. Цілком природно, що, приміром, культурний націоналізм, який бачить націю як культурну спільноту, не приділяє спорідненості її членів суттєвого або навіть жодного значення. Коли питання походження є актуальним, як у випадку з етнічним націоналізмом, воно демонструє доволі складну природу. З одного боку, ідеї походження і спорідненості пов'язані з уявленнями про внутрішню структуру і гомогенність етнічної спільноти. З другого боку, вони мають відношення до уявлень про межу між *ми* і *вони*¹⁴.

На побутовому рівні існують певні механізми суспільного контролю, які визначають статус окремих членів спільноти як «своїх», «чужих» або маргіналів, яких не можна вважати повністю «своїми». Найбільш характерним моментом у цьому відношенні є суспільна оцінка змішаних шлюбів. Неформальні конвенції, які діють у спільноті, можуть, наприклад, обмежувати соціальні права нащадків змішаних шлюбів, зокрема щодо можливості їхніх подальших шлюбів із членами спільноти¹⁵. Пор.:

Я против смешанных браков. Говорю об этом, глубоко ценя другие культуры, будучи воспитанным на

них. Да, есть любовь, право, мораль, вера и, в конце концов, есть физиология, доказывающая полезность смешения кровей. Но есть еще день сегодняшний и день завтрашний. Жизнь показывает, что со временем **в большинстве таких семей возникают проблемы совместимости, а дети зачастую вырастают в атмосфере психологического дискомфорта**¹⁶.

Під час польової роботи в Криму ми стикалися з прикладами приховано упередженого ставлення до певних субетнічних груп, зокрема таких, як кримські цигани. Наприклад, від кримськотатарських респондентів можна подеколи почути такі твердження, як «ця мечеть – циганська». Ногайське походження тих чи інших індивідів або родин, як правило, не залишається поза увагою представників інших субетнічних груп і становить предмет рефлексії самих ногайців¹⁷. Зберігається також пам'ять про регіони походження родин, місця, де вони жили в період до депортації. Натомість на рівні ідеології можна помітити більш відкрите ставлення до субетнічних бар'єрів, мотивоване очевидним бажанням збільшити уявну демографічну потужність спільноти за рахунок інтеграції споріднених у тому чи іншому відношенні (мовному, релігійному, культурному, історичному) груп. Так, нам доводилося чути про політичне рішення, прийняте лідерами національного руху ще на початковому етапі, вважати кримських циган «складовою кримськотатарського народу»¹⁸. Будь-які натяки на *іншування* окремих підгруп всередині уявної спільноти у медіа-дискурсі відсутні. Масова свідомість «працює» над засвоєнням ідеї подолання субетнічних бар'єрів – у суспільній дискусії знаходяться різноманітні аргументи на користь подібного змішання крові. Пор.:

<...> большее подавляет малое, а мы малочисленная нация. Повторюсь, тысячи смешанных браков, например, для 46-миллионной Украины или для 150-миллионной России практически незаметны, для нас же это ох как болезненно. Что же

касается физиологического фактора, то **смешение южнобережных и степняков еще долгие годы будет гарантировать здоровую наследственность крымскотатарского народа**¹⁹.

Кримськотатарський дискурс на тему змішаних шлюбів, мотивований побоюваннями щодо розмивання меж етнічної спільноти, викликає критику з боку російських націоналістів, які вбачають у ньому прямий доказ крайнього націоналізму кримських татар. Кримськотатарський етнічний націоналізм, на їхню думку, власне і є *націоналізмом*, який за традиційними радянськими уявленнями оцінюється різко негативно. Той факт, що сама ідейна платформа, на яку спирається подібна критика, становить лишень інший різновид того ж самого феномену – *культурний націоналізм*, – кримськими російськими націоналістами не усвідомлюється.

1.3 Мова

Важливо відзначити, що мова є, напевно, останнім за значенням із трьох базових компонентів кримськотатарської ідентичності. Коли йдеться про загрозу для кримськотатарської ідентичності, то в першу чергу вона асоціюється з небезпекою для символів, пов'язаних із землею (храми, цвинтарі, батьківські оселі), або для власне народу як кровно-родинної спільноти. На відміну від українців, для яких відчуття загрози переважно концептуалізується в термінах утисків української мови як такої, для кримських татар проблеми занепаду мови лише опосередковано пов'язуються із загрозою для ідентичності. Цікаво, що загроза асиміляції, про яку часто йдеться у кримськотатарських текстах, не розуміється як втрата мовної ідентичності (див. останній приклад на с.93). Сам по собі відносний занепад мови, який усвідомлюється і становить окремий предмет дискусії, ще не розглядається як асиміляція, доки існує усвідомлення себе як окремої кровноспорідненої групи.

У кримськотатарському дискурсі мова потрапляє у центр уваги у зв'язку з іншими цінностями, наприклад національною гідністю. Повернення землі, приміром,

такої аргументації не потребує, бо земля є самодостатньою цінністю з погляду національної ідентичності (див. вище). Пор.:

Каждый человек должен гордиться тем, что он крымский татарин. Это самое главное. Если он будет таким, то будет читать книги на крымскотатарском языке, совершенствовать свою речь. Ежели мы хотим сохранить свой народ, то мы должны это делать²⁰.

Відмінність мови порівняно з іншими базовими елементами ідентичності полягає в її здатності бути сферою свідомої дії, зокрема сферою реалізації мовної політики. Саме завдяки цьому мова потрапляє у центр уваги певних професійних груп, мотивованих ідеями етнічного націоналізму (вчителів, творчої інтелігенції, науковців). Земля як символічний ресурс також є об'єктом політики, але земельна політика не може мати своїм головним пріоритетом символічні аспекти. Натомість мовна політика може бути повністю мобілізована для підтримки та конструювання ідентичності. Засвоєння землі як символічного ресурсу важче оцінити, порівняно з процесами у мовній сфері, де можна у кількісних термінах оцінювати рівень володіння мовою, поширеності її в суспільному та географічному просторі. Також неважко визначити діапазон функціонування мови в різних сферах суспільного життя, її формальний статус як офіційної, державної. Пор.:

Теперь мы должны думать о повышении своего культурного уровня, мы должны всерьез заняться возрождением нашего языка, мы должны расширить сеть крымскотатарских учебных заведений, мы должны стать этносом не в политическом, а в культурном смысле слова. Мне кажется, одно будет вести за собой другое. Если мы станем этносом в культурном смысле слова, то нам легче будет восстановить свою автономию и в политическом смысле²¹.

Характерно, що фінальний і найбільш вагомий аргумент на користь відроджен-

ня кримськотатарської мови (останнє речення) у цьому фрагменті знову повертає нас до концепту землі – мова постає як інструмент у її символічному засвоєнні (поверненні собі), чого, власне, і покликана досягти політична програма «відновлення власної автономії».

Мова також згадується у контексті дискусій про відродження національної культури або самого народу (як кровно-родиної спільноти). Мова, таким чином, постає як родинна ознака, а відтак вона підпорядкована іншому базовому концепту – крові. Пор.:

Для того чтобы осуществить идею возрождения нашего народа, мы должны, прежде всего, знать наш язык. Во-вторых, нашу историю. Третье – нашу культуру, четвертое – повысить уровень образования. Вот это четыре столпа, на которых должна держаться нация²².

Однією зі сфер реалізації мовної політики, спрямованої на розширення застосування кримськотатарської мови, є релігія. Приміром, проповіді в мечетях (*хутби*) в обов'язковому порядку проголошуються національною мовою²³. Натомість ісламісти досягають успіху завдяки застосуванню загальнодоступної російської. Пор.:

Представители таких течений, как Хизб-ут-Тахрир, хорошо организованы, мобильны, идеи и задачи партии излагают просто, кратко, доходчиво, используют психологические приемы убеждения, снабжают литературой, обильно цитируют Коран и хадисы, дают конкретные рекомендации, **говорят на доступном русском языке**, оказывают разностороннюю помощь – в общем, предлагают то, в чем сегодня испытывают потребность некоторые группы мусульман²⁴.

1.4 Тема злочину і уявлення про себе як жертву

Втрата рідної землі та прав на власну землю внаслідок депортації 1944 року, тривалий період вигнання, із позбавлен-

ням громадянських прав, життя у «чужій азійській землі» без права повернення у Крим, спогади про спроби повернутися на батьківщину і повторне вигнання – усе це складається у потужний і рельєфний образ ЗЛОЧИНУ проти народу, що продовжується, або цілої смуги злочинів, яка розгортається в часі. Концепт ЗЛОЧИНУ займає велике місце у кримськотатарському медіа- і політичному дискурсі і відтворюється у ритуальній формі у вигляді щорічних урочистих подій 18 травня (дата депортації). Оскільки у сценарії злочину кримські татари постають як *жертва*, пов'язаний з ним посттравматичний синдром стає невід'ємною частиною групової ідентичності. Навколо концепту ЗЛОЧИНУ побудовано декілька похідних сюжетних ліній, серед яких найбільш помітною є тема захоплення домівок та іншого майна депортованих, руйнування пам'яток кримсько-татарської культури і релігії, перейменування населених пунктів, приниження національної гідності шляхом таврування кримських татар як «зрадників». Отже, сюжет ЗЛОЧИНУ становить найбільш потужну глибинну схему, вбудовану у національне світосприйняття, яка підпорядковує собі інші ключові концепти і править за основу для інтерпретації сучасної політичної реальності.

В історії можна навести приклади кількох народів, на формуванні сучасної ідентичності яких так само позначилися травматичні події, що відбулися в історично недавні часи, наслідки яких відбилися в колективній пам'яті настільки сильно, що вони й досі транслюються від покоління до покоління і накладають таким чином свій відбиток на свідомість навіть тих людей, які самі вже не є безпосередніми свідками трагічних подій. До цього ряду можна віднести такі травматичні події, як Голокост в історії європейських євреїв, різня 1915 року – в історії вірмен. З типологічної точки зору, враховуючи насамперед важливість втрати рідної землі, найбільш близькими до кримськотатарської ситуації є наслідки вигнання арабського населення Палестини, які також суттєво вплинули на формування сучасної палестинської ідентичності²⁵. До цього переламного періоду релігія, родовід і мова були основою самоідентифікації палестинців, так само як і

інших арабських народів. Саме після втрати землі, яка у цьому випадку, на відміну від кримських татар, сталася не раптово, а внаслідок складного і тривалого процесу, земля стає найголовнішим компонентом новітньої палестинської ідентичності. Символічне переосвоєння палестинської землі, яке призвело до виникнення двох мап тієї самої території, також нагадує Крим, де у масовій свідомості співіснують російська і кримськотатарська мапи півострова, що з'явилися внаслідок перейменування значної частини топоніміки в період після депортації 1944 року.

Концепт ЗЛОЧИНУ, на відміну від інших концептів, що визначають кримськотатарську ідентичність (ЗЕМЛІ, КРОВІ, МОВИ), має динамічну структуру, він не *рiч*, а *подiя*. Подія має список дійових осіб і певну фабулу. Фабула ЗЛОЧИНУ передбачає певне розв'язання, яке реалізується у вигляді покарання злочинця та відшкодування жертві. Без подібного відшкодування фабула ЗЛОЧИНУ залишається незавершеною і відповідний дискурс, побудований з точки зору жертви, відображує травматичну ситуацію, яка закликає до пошуку виходу, розв'язання. Отже, з погляду психологічного стану суспільства невідшкодований ЗЛОЧИН зберігає свою руйнівну силу. У дискурсі концепт ЗЛОЧИНУ використовується як пояснювальна схема для суспільно значущих подій і абсорбує в себе усі негаразди, які можуть спіткати жертву у майбутньому. Усі такі негаразди можуть інтерпретуватися як постійне відтворення первісного ЗЛОЧИНУ. Пор.:

(1) После 1944 года, когда не было молодежи, не было мужчин, в депортации издевались над народом. Но когда вернулись с фронта наши мужчины, началось то, что должно было начаться. Многие отсидели по 15–20 лет, но после этого отношение к народу изменилось. Это происходит и здесь. Наш народ сегодня хотят запугать. На нас это не заканчивается²⁶.

(2) Нельзя утверждать, что сейчас все изменилось, все равны в многонациональном Крыму. **Репрессии против крымских татар продолжаются, это чувствуют многие**

на собственной «шкуре». Режим коммуно-фашистов и шовинистов действует, так как безнаказанность порождает зло, они еще больше распоясываются²⁷.

Отже, концепт ЗЛОЧИНУ має великий інтерпретативний потенціал, який містить валентності (слоти) для зображення багатьох сегментів соціальної реальності. У рамках сценарію ЗЛОЧИНУ *інші* постають як *винуватці* або *союзники, друзі та брати*²⁸. Розв'язання травматичної ситуації (моральна компенсація) постає як повернення додому, у ширшому сенсі – повернення того, що тобі належало, але було відібрано, відплата за знеславлену гідність. Тематичним розширенням цих тем є дискурс про відродження мови, культури, релігії, тобто практично усі теми, які визначають зміст кримськотатарської публічної дискусії і які ми докладніше розглянемо нижче.

1.5 Групова солідарність як суспільна цінність: ЄДНІСТЬ

Уявлення про єдність кримських татар, яка концептуалізується не стільки як консенсус, скільки як образ групової солідарності, який передбачає єдність дії, мети і зовнішнього образу, займають одне з центральних місць у кримськотатарському дискурсі. Пор.:

<...> чтобы и друзья были уверены в нашей монолитности и считались с нами, и политические оппоненты успокоились в своих попытках расколоть наш народ²⁹.

Концепт ЄДНОСТІ за своєю природою є ціннісним – він не передбачає можливості заперечення³⁰. Дискурс про ЄДНІСТЬ побудований на презумпції того, що вона не має позитивної альтернативи, і кожний, хто порушує принципи групової солідарності, за визначенням шкодить своєму народові. Опоненти можуть хіба що заглушити заклики до ЄДНОСТІ нерозбірливим галасом. ЄДНІСТЬ пов'язана з образом суспільного ладу, порядку, а дії тих, хто порушує її, навпаки, – з хаосом, порушенням соціальної гармонії. Пор.:

<...> **часть владельцев временнок** (прихильники релігійної опозиції – групи салафітів на чолі з Даніялом Аметовим. – *О.Б., І.С.*) намерено заглушала криками слова Рефата Чубарова, обратившегося к соотечественникам со словами о единении. Оказалось, что единения у крымских татар не бывает ни в мире, ни в войне. Уже не бывает³¹.

Отже, посилення на ЄДНІСТЬ як вищу цінність становлять невід'ємну частину полеміки проти будь-якої внутрішньої опозиції, як політичної, так і релігійної. Ідея ЄДНОСТІ використовується як один із визначальних мобілізаційних аргументів. Демонстрація ЄДНОСТІ може бути навіть самоціллю політичної дії. Пор.:

<...> значимость предстоящих выборов для крымскотатарского народа, кроме возможности решения вопроса о представительстве крымских татар в парламенте страны, заключается в ином – **демонстрации коренным народом своего единства и воли в продолжающейся борьбе** за восстановление своих политических, экономических, социальных и культурных прав³².

Одним із ключових прецедентних текстів, які підкреслюють ціннісне значення концепту ЄДНОСТІ, є широко цитована максима, що належить перу кримськотатарського просвітника Ісмаїла Гаспринського: «Дильде, фикирде, иште бирлик» (єдність у мові, думці і справі)³³. Свідченням високого ціннісного статусу концепту ЄДНОСТІ є те, що для кримських татар вона може ототожнюватися з *національною ідеєю*. Пор.:

Очень часто, когда задают вопрос о национальной идее крымских татар, многие отвечают – единство³⁴.

Концепт ЄДНОСТІ пов'язаний з уявленнями про групову солідарність як конкурентну перевагу, джерело сили. Пор.:

(1) **Главное, чтобы мы были**

дружными между собой, и тогда никто нас не победит! Мы должны мыслями, душой и сердцем всем быть вместе и помогать друг другу³⁵.

(2) Прошло 20 лет. Достигнуто многое, большая часть народа уже в Крыму, открываются школы, строятся мечети, но угроз самому существованию нашего народа не стало меньше. **Непременным условием для достижения победы является сплоченность нации**, сотканная из личной ответственности каждого крымского татарина!³⁶

У дискурсі Меджлісу ЄДНІСТЬ інтерпретується як згуртованість навколо обраних народом національних органів. Отже, дискурс про ЄДНІСТЬ може бути спрямований на посилення морального авторитету лідерів. Пор.:

<...> крымским татарам нужно **единство и солидарность**. Единство, понимаемое не как следование одним взглядам, отсутствие множества мнений и подчинение вождю, как это бывает в тоталитарных режимах. Нет, **единство крымских татар должно пониматься как объединение всех наших соотечественников вокруг органов национального самоуправления**. Естественная идейная конкуренция, но не противостояние, должна происходить только в рамках системы Курултай – Меджлис³⁷.

Антиподом ЄДНОСТІ виступають дії, які можна інтерпретувати як мотивовані прагнення «розколоти» кримських татар. Агентами таких дій можуть виступати внутрішні опозиціонери – представники нетрадиційних для кримських татар течій ісламу: ваххабіти, члени релігійно-політичної групи Хізб ут-Тахрір – або політичні опоненти Меджлісу. Але справжнім джерелом подібних дій, що підривають групову солідарність, як правило, постають не самі члени групи, а зовнішні сили³⁸.

Концепт ЄДНОСТІ займає помітне місце і в дискурсі опонентів Меджлісу. Проте ісламська опозиція пропонує відмінну інтерпретацію цього концепту. Пор. висловлення одного з лідерів релігійної громади «Давет», пов'язаної з Хізб ут-Тахрір:

Люди забыли о пророках Аллаха, последним из которых был Мухаммед. Сами пророки утвердили идею о единстве религии и политики. Эти люди направляют свою деятельность на раскол крымскотатарского сообщества³⁹.

Концепт ЄДНОСТІ є ключовим в уявленнях про етику суспільних відносин всередині кримськотатарської громади, де головними моментами виступають взаємодопомога і взаємоповага. Пор.:

Весь наш народ должен вернуться и жить здесь, в Крыму, быть хозяевами этой земли, потому что это земля предков. Мы должны любить, уважать и поддерживать друг друга и, конечно, всегда быть вместе⁴⁰.

Концепт ЄДНОСТІ може функціонувати в ролі своєрідного етичного еталона, на фоні якого дії індивідів можуть оцінюватися як щирі, суспільно значущі або, навпаки, своєкорисливі. Внутрішні опоненти, наприклад, можуть говорити про ЄДНІСТЬ нещиро, маніпулювати людьми задля досягнення егоїстичної мети. Пор.:

Не секрет, что агрессивная политика государства против нас способствует обострению чувства национальной корпоративности. **Главной нашей проблемой на данном этапе является желание определенных групп с бесспорно справедливыми лозунгами о необходимости единства объединять народ почему-то именно вокруг себя, создавая с этой целью “коалиции”, “фракции”, “оппозиции” и прочие объединения⁴¹.**

1.6 Усвідомлення себе: зовнішній образ кримськотатарської спільноти

Цікаво, що у кримськотатарському дискурсі існує помітна рефлексія на тему зовнішнього образу кримськотатарської спільноти (як нас сприймають або мають сприймати інші). У цьому контексті власна політична поведінка оцінюється не просто як діяльність сама по собі, а як публічна діяльність, яку спостерігають інші, тобто тут додається виразний перформативний аспект. Отже, як і в будь-якому перформансі, суспільні актори відчують обмеження, які накладає на їхні дії вихід на авансцену. Пор. свідчення опозиційного до Меджлісу політика:

<..> мне неоднократно приходилось выслушивать упреки из уст М. Джемилева на сессиях Курултая, что я выношу наши внутренние проблемы на обозрение не крымских татар, поскольку выступаю в русскоязычной прессе⁴².

Дії на авансцені покликані відповідати певному ідеальному баченню себе, в якому ключову роль відіграє концепт *єдності*, тому винесення внутрішніх суперечок на чужі очі не вітається (викликає різку критику). Єдність партнерів сама по собі є дуже важливим чинником успіху для будь-якого перформансу⁴³. Важливу роль відіграють також позитивні соціальні якості спільноти. Принагідно зауважимо, що подібне усвідомлення наявності спостерігача, який оцінює діяльність із перформативної точки зору, у кримськотатарських політиків різко контрастує з дискурсом російських націоналістів, які практично не звертають уваги на те, як їхні дії *сприймаються* іншими (на відміну від того, як вони мають *впливати* на інших)⁴⁴. Відмінність між зовнішнім простором і «внутрішньою кухнею» та позірні невідповідності між внутрішнім образом себе і його ідеалізованим зовнішнім відбитком становлять типову проблему міжособистісної та міжгрупової комунікації⁴⁵. Рівень усвідомлення цієї проблеми, який впливає на успішність комунікації, є важливим показником соціальної компетенції соціального

суб'єкта. З іншої точки зору, бар'єр між цими уявними просторами становить морально вразливу зону.

Усвідомлюючи цю проблему, окремі кримськотатарські опозиціонери, очевидно, навмисно ставлять під сумнів або порушують чинні суспільні конвенції щодо кордонів між авансеною та залаштунковим простором, використовуючи це як засіб тиску у спробах змінити політичну поведінку власної спільноти або той спосіб, в який вона презентує себе у ширшому суспільстві. Пор.:

Занимаясь политикой, решая проблемы своего народа, свои личные антипатии к какому-нибудь народу надо высказывать жене на кухне, а не в ходе митингов и собраний. Слово «душманлармыз» (враги наши) надо забыть, выбросить из своего словаря. Не надо искать врагов, тем более нашему народу. Политика – высшее искусство, это когда твои недруги становятся друзьями⁴⁶.

У закидах проти своїх опонентів (Меджлису) кримськотатарський публіцист обирає мішенню конвенціональну межу між уявними зовнішнім та внутрішнім просторами етнічної спільноти, яку він атакує двічі: прямо, коли пропонує звзити її до приватного простору (бесіди з «жінкою на кухні»), та імпліцитно, коли «викриває» кодове слово газетного дискурсу кримськотатарською мовою *душманлармыз*⁴⁷, який, як це впливає з розглянутого вище фрагмента, належить до недоступної для зовнішньої аудиторії залаштункової частини публічного простору.

Той факт, що російськомовне оточення виявляє тенденцію до сприйняття і репрезентації кримських татар у друкованих та візуальних текстах на основі моделей «східної екзотики» або орієнталізму⁴⁸, викликає обурення кримськотатарських авторів. Такий образ різко контрастує з уявленням самих кримських татар про себе як про модерну націю і з баченням минулого Криму, зокрема образом кримського ханства як передового для свого часу державного

утворення (див. нижче: про образи минулого Криму). Пор.:

Презентация проекта «Малый Иерусалим» сопровождалась широкой рекламой как проект «толерантности», направленный на «гармонизацию межнациональных отношений». По площади дефилировали «Александр I» и «Николай II», «Екатерина II» и неизменный атрибут местного шоу – «казаки». **Предки крымских татар, как и в 2003 году при аналогичном шоу под названием «2500 лет Евпатории», были представлены злыми работниками, ведущими на рынок несчастных невольниц под бдительным оком сидящего на возвышении субъекта в чалме, по замыслу организаторов, изображавшего «крымского хана»⁴⁹.**

У тому образі себе, який кримські татари воліють проектувати у зовнішній світ, ключовим є ціннісний вимір: «Ми терпеливі, толерантні, миролюбні, працелюбні». Пор.:

Он (кримськотатарський народ. – *О.Б., I.C.*) вправе был рассчитывать на это, так как до выселения, будучи коренным народом этой земли, **проявлял толерантность** ко всем, кто жил или трудился рядом. Никто из пожилых людей не помнит случая неприязненного отношения к людям иной национальности или вероисповедания. **Миролюбие и трудолюбие крымских татар – это наши национальные ценности**, помогавшие выжить в смутные времена⁵⁰.

Цікаво відзначати, що інвентар цих цінностей відтворює ключові етичні поняття, притаманні сучасній суспільній дискусії і політичному дискурсу країн об'єднаної Європи (див. також: розділ «Європа / ЄС с.96»).

2. Образ інших

2.1 Ті, хто живе поруч

На позначення нетатарського населення Криму або його окремих прошарків,

поряд з нейтральними і загальноживаними термінами, таким як *местные жители, русскоязычное население, русскоязычные, крымчане, славяне*, використовується ціла низка специфічних позначень: *русские шовинисты, новые поселенцы, новые обитатели Крымского полуострова, послевоенные переселенцы*. Таке позірне розмаїття термінів пояснюється тим, що вони побудовані одночасно на кількох параметрах. Окрім звичайних параметрів ідентичності – етнічної, мовної та регіональної приналежності, – враховується також ставлення до референтної групи (до нас) та статус групи як не автохтонної. У такі позначення в імпліцитному вигляді вбудований сценарій ЗЛОЧИНУ (депортації), у якому кримські татари постають як жертва, а місцеве російськомовне населення як, бодай непрямо, відповідальне за цей ЗЛОЧИН, як «потомки тех, кто поселился в домах и на землях высланных крымских татар». Цей імпліцитний компонент значення може легко розгортатися у повноцінний текст. Пор.:

Мы знаем, что наш народ веротерпим и к другим народам относится толерантно, но в ответ – российский шовинизм, который за все эти годы внедрили в Крыму, мы знаем, кем был заселен Крым в свое время, – **это коммунисты, военные в отставке, многие исполнители преступления 1944 года, те, кто выселял наш народ, и те, кто получил наше имущество, то есть те, кто не хочет вернуть награбленное**. Они будут сопротивляться, и это будет выглядеть в такой вот форме⁵¹. (Виділення наше. – О.Б., І.С.).

Характерними, хоча й менш поширеними у друкованому дискурсі, є терміни низької оцінки росіян за параметрами моралі і соціального статусу. Пор.:

Но всё изменилось, когда на смелую русским господам пришли **русские холопы**. Эти не стали ни с кем и ни с чем церемониться. **В своём невежестве они рушили всё и вся** и... добились только того, что их самих сдуло ветром истории. Теперь

пришло время восстанавливать всё лучшее, что было в прошлом, расчищая тот хаос, что оставили после себя **безмозглые неучи и хамы, бесчинствовавшие** в Крыму более 70 лет⁵². (Виділення наше. – О.Б., І.С.).

Ключовим аргументом, на який спирається негативна моральна оцінка нетатарського населення Криму, є приписувана йому співучасть у злочині проти кримських татар, головним винуватцем якого виступає (радянська) влада. Пор.:

Обалдевшие от счастья обретения земли, жилищ и иной собственности выселенного в 1944 году народа новые поселенцы при одобрении властей довершили тот разрушительный процесс, обернувшийся впоследствии растлением собственных душ, утративших мораль, то, на чем зиждется личность⁵³.

Для термінів, які використовуються на позначення українців, характерне набагато менше розмаїття. Найбільш уживаними є *украинские соратники, союзники, «друзья-соратники», наши традиционные «союзники»*. Лапки передають елемент іронії, можливо, навіть сарказму, але вони одночасно висвітлюють неповноцінність або недостатність статусу «союзника», показують, що від українців насправді очікується дещо більше. Важливо відзначити (і, власне, цим і пояснюється обмеженість діапазону термінів у цього ряду), що українці оцінюються лише за одним параметром – ставлення до референтної групи (тобто до кримських татар). Цілковито відсутньою є експліцитно негативна або конфронтаційна оцінка.

Особливої уваги у кримському контексті заслуговує оцінка груп, які виділилися у Криму в останній короткотерміновий період у процесі дроблення ідентичностей всередині російськомовної сталої більшості населення регіону, кістяк якої оформився в період, коли кримські татари перебували у вигнанні («кримчан»). Найбільш помітною такою групою є «козаки». Новітній козацький рух, початок якого можна віднести до 1990–1992 рр., становить принципово новий соціальний феномен, який розвинувся

в пострадянському контексті і надихався міфами про військову славу історичного козацтва та ідеями російського, а почасти й українського націоналізму.

Козаки розглядаються як джерело загрози та небезпеки. Поява козацьких формувань у Криму однозначно пов'язується з російським впливом. Пор.:

В качестве дестабилизирующего фактора Россия сделала ставку на пророссийские силы полуострова, ими созданы военизированные казачьи организации, которые на сегодня уже насчитывают несколько тысяч казаков, основной опорой которых является черноморский флот России в Севастополе⁵⁴.

Для пояснення феномену *неокозацтва* використовуються схеми теорії змови⁵⁵, яка подає козаків як агентів зовнішньої сили, що прагне конфлікту у Криму, під маскою відновлення культурних традицій. Пор.:

Когда в Украине впервые заговорили о возрождении казачества, то воспринято это было как символическая ностальгия по когда-то утраченной народом национальной независимости и свободе. Читатели считали, что оживится работа музеев, пропаганда украинской национальной культуры. Но те, кто подал, казалось бы, безобидную идею, имели в виду гораздо большее. Прошло немного времени, и слово “казаки” стало мелькать в прессе в связи с сообщениями о происшествиях, стычках, избиениях граждан⁵⁶.

Намагаючись пояснити природу неокозаків, кримськотатарський дискурс використовує й іншу характерну модель, яку можна умовно назвати схемою історичного висновку, яка намагається пояснити сутність сучасного феномену шляхом виявлення його історичних джерел. Отже, прочитані з погляду іншої сторони ті самі міфи про козацьку славу, на яку посиляються самі козаки, використовуються як прямий доказ їхньої природної схильності до насильства і вписуються у вже окресле-

ну вище схему ЗЛОЧИНУ, суб'єктом якого виступає Росія. Пор.:

Эпизодическое появление казаков в Крыму в конце средних веков отождествлялось с грабежами и насилием по отношению к проживавшему в Крымском ханстве населению. <...> После захвата Крыма Российской империей появились казачьи заставы, призванные навязывать кримскотатарскому населению имперскую волю Его Величества⁵⁷.

Певний дисонанс при застосуванні схеми історичного висновку вносять тексти про союзні відносини між кримськими татарами та українськими козаками в період Кримського ханства. Пор.:

С “классическими” запорожскими казаками крымский хан, как нередко бывает в политике, заключал союзы, сражаясь с общим врагом⁵⁸.

Цікаво, що вочевидь штучна ідентичність, яка конструюється у Криму серед частини російськомовного населення, – «козаки», – із застосуванням новинайдених вербальних та невербальних⁵⁹ символів, сприймається кримськими татарами «на віру» так наче б вона справді була тождною з історичним козацтвом. Частково цю готовність вірити у такий новинайдений конструкт можна пояснити тим, що він не є винятковим, а радше репрезентує певну тенденцію, спільну для представників багатьох груп, у тому числі і самих кримських татар. До ряду подібних феноменів новинайдених (або перевідкритих) ідентичностей можна віднести створення псевдомасонських лож, гру в поміщиків, поширену серед частини новітнього українського політичного класу⁶⁰. До цієї ж тенденції має, принаймні частково, відношення поновлення інтересу до релігії як форми засвоєння нової ідентичності. Це явище можна, напевно, пояснити двома проблемами, з якими зіткнулися пострадянські суспільства внаслідок занепаду тоталітаризму, – кризою ідентичності та архаїзацією масової свідомості⁶¹.

2.2 Кримська влада

Кримська влада та можновладці характеризуються переважно в ідеологічних термінах: *режим коммуно-фашистов и шовинистов, русские депутаты-шовинисты*. Ці терміни не є новими і вживалися ще у демократичному дискурсі епохи гласності на позначення тодішнього політичного класу (так званої партійної номенклатури). Почасті вони і зараз кореспондують із кримською політичною реальністю, адже комуністична партія і досі відіграє помітну роль на місцевій політичній сцені. Наголос на *шовінізмі* свідчить про те, що ключовим параметром оцінки у цьому ряду є ставлення до кримськотатарської спільноти.

Поведінка кримської влади оцінюється як некооперативна або, частіше, конфронтаційна. Вона виявляє нещирість, схильність до сумнівних з погляду законності і моралі дій. Пор.:

(1) И в этой **борьбе** (проти кримських татар. – *О.Б., І.С.*) **власть постоянно использует** банальную, но тем не менее всегда действенную технологию – **провокацию, чувство зависти у обывателя**⁶².

(2) Вопрос стоит о **цинизме симферопольской власти**, которая сегодня, когда все работы проведены и процедура согласования закончена, показывает на новое место и говорит: “А теперь попробуйте там это сделать...”⁶³

Влада діє в інтересах *інших*, некримськотатарських, груп (або у власних інтересах чиновників). Влада сприймає будь-які вимоги кримських татар як агресію проти себе і намагається від неї оборонятися. Добитися чого-небудь від влади за таких обставин рівноцінно виграній битві. Пор.:

<...> идет открытая поддержка властями и чиновниками в строительстве православных объектов, в то время как мусульмане практически боем добиваются открытия новых и возврата старых культурных сооружений⁶⁴.

Здатність до самоорганізації та активні дії з боку кримських татар можуть викли-

кати у влади розгубленість, але аж ніяк не розуміння. Пор.:

Но вернемся к вопросу о взаимоотношении с властями после начала мирной акции крымских татар – информационного пикета. Конечно, часть крымских политиков, не ожидавшие столь консолидированной позиции крымских татар, были какое-то время в растерянности⁶⁵.

Отже, у підсумку можна сказати, що кримська влада переважно концептуалізується як *супротивник* – вона подається як чужа і ворожа як в ідеологічному, так і в культурному відношеннях.

2.3 Тюркський світ, Туреччина, тюркські народи

Образи світу за межами своєї країни відіграють важливу роль з погляду визначення власної культурної та політичної ідентичності. Окремі країни або регіони можуть подаватися як еталони, або моделі для наслідування, унаочнення уявного напрямку розвитку або, навпаки, бути точкою відштовхування⁶⁶. Окрім Росії і Заходу, які є визначальними культурними і політичними орієнтирами у загальноукраїнському контексті, особливе місце у російському націоналістичному дискурсі у Криму посідає Туреччина. Неабияка увага приділяється російсько-турецьким війнам, історичним, культурним, фінансовим зв'язкам кримських татар з Туреччиною і, нарешті, актуальній присутності турків у Криму. У сучасному контексті глибинною структурою, на якій побудовані і на підтримку якої у прямій чи імпліцитній формі працює цей великий корпус текстів, є уявлення про кримських татар як агентів Туреччини, яка начебто хоче повернути собі Крим.

Отже, цікаво з цього погляду подивитися на те, яке місце займає Туреччина на ментальній мапі самих кримських татар. У першу чергу кримськотатарський дискурс контрастує з російським у кількісному відношенні, адже Туреччина у кримськотатарських газетних текстах згадується помітно менше, аніж у ключових російських націоналістичних виданнях (таких як «Крымская правда», «Крымское время» тощо). У переважній більшості випадків

це суто інформаційні повідомлення. Трапляються поодинокі історичні розвідки, які полемізують з російськими істориками щодо оцінки тих чи інших подій в історії Криму. Як приклад можна навести статтю, автор якої виступає проти спроб представити анексію Криму Російською імперією у форматі «освободительной русско-турецкой войны», а також пояснити еміграцію кримських татар 1860 року до Туреччини як мотивовану «религиозным фанатизмом» та «националистическими тенденциями»⁶⁷. Натомість справжньою причиною виходу кримських татар, на думку автора, був «экономический и политический гнет». Інші тексти також не лише спростовують наявність якогось сутнісного зв'язку з Туреччиною, а й намагаються підкреслити окремішність кримських татар і навіть їхню культурну перевагу над турками. Пор.:

Во времена Крымского ханства, а это 3,5 столетия, полуостров был показательным исламским регионом. Отсюда приглашали имамов учительствовать в медресе Турции, настолько высок был его религиозный имидж⁶⁸.

У контексті кримської історії кримські татари протиставляються туркам як автохтони прибульцям. З Туреччиною, таким чином, йде заочна суперечка за право власності на історичний Крим. Цікаво, що опонентом у ній виступає російська історична наука, яка обвинувачується у спробі представити як турецьке те, що по праву належить кримським татарам. Отже, Туреччина, попри стереотипи, поширені у російському націоналістичному середовищі, постає як *інший*, як ще один конкурент в уявній суперечці за кримську спадщину і, попри мовну та культурну спорідненість (на фоні якої підкреслюються відмінності), аж ніяк не наближається до тієї ролі еталону, або авторитету, яку віддають Росії місцеві російські націоналісти. Пор.:

После выездной сессии Института истории АН СССР, состоявшейся в мае 1952 года, постановившей решительно бороться с идеализацией роли хазар, половцев, татар в исто-

рии Крыма, появилась установка **иноземного происхождения названия города** – Гезлев, от якобы увиденного в XVII (!) веке неким турецким пашой дома с окном на крымском берегу. Если принять эту «версию», то, выходит, у одного из самых развитых городов Крымского ханства до середины XVII века вообще не было названия! Но зато **турецкая калька тюрко-кыпчакского Кезлев в этом случае работает на версию отсутствия крымскотатарской автохтонности**⁶⁹.

Однією з базових моделей розуміння міжнаціональних відносин у пострадянському дискурсі й досі залишається метафора спорідненості (народи – *брати*, і республіки – *сестри*). Якщо у радянську добу *братніми* вважалися усі народи СРСР незалежно від їхнього походження, то з 1990-х років такими визнаються переважно ті, що належать до однієї мовної та / або релігійної групи⁷⁰. У цьому контексті цікаво подивитися, яке місце у кримськотатарському дискурсі займають народи тюркської мовної сім'ї і які саме етнічні групи визначаються у термінах спорідненості.

Образ народів тюркської мовної сім'ї як історичної або культурної спільноти – «тюркського світу» – у кримськотатарському політичному дискурсі займає незначне місце. Увагу цьому концепту приділяє лише невелика група інтелектуалів, яка виявляє цікавість до діяльності низки асоціацій науковців та діячів культури тюркських народів колишнього СРСР, з головними центрами в Казані, Астані та Баку⁷¹. Дискусія навколо концепту «тюркського світу» має характерні ознаки постколоніального дискурсу. Для кожного з його учасників у центрі уваги перебуває власна етнічна група, приписувані їй ідеї, цінності, страждання, а спільні елементи, уявлення про схожість історичної долі виступають як фон або засіб посилення аргументативної бази окремих націоналістичних програм. Отже, говорячи про «тюркський світ», кримськотатарські учасники цього дискурсу насамперед говорять про себе. Пор.:

Российской империей **были ликвидированы самостоятельные**

государства тюрков, с целенаправленным уничтожением их духовного мира, культуры и истории. В период коммунистического режима СССР **многие тюркские народы были депортированы** со своих родных земель и **подвергнуты геноциду**, в том числе и крымскотатарский⁷².

Окремий наголос у цьому контексті робиться на загрозі асиміляції тюркських народів, яка подається як мета політики Російської імперії та Радянського Союзу. Пор.:

В результате этого эксперимента (идеться про введение новых систем письменности на основе кириллицы. – *О.Б., І.С.*) тюркские народы оказались замкнутыми в узком пространстве, что вызывало в их среде ассимиляционные и деграционные процессы⁷³.

Як видно з наведених прикладів, у текстах про «тюркський світ» наголос робиться на втраті власної національної державності, депортації, геноциді та асиміляції, тобто проблемах, які є ключовими для модерного крымскотатарського етнонаціоналізму, але не обов'язково є актуальними або в тій самій мірі актуальними для представників інших тюркомовних народів колишнього СРСР⁷⁴.

Серед тюркських народів у крымскотатарському медіадискурсі окремо виділяються узбеки, казанські татари та караїми. Узбеки згадуються переважно у контексті спогадів про період висилки у Центральну Азію. Остання здебільшого концептуалізується як чужий культурний простір («когда мы жили в Азии»⁷⁵, або у художньому тексті «когда [мы] умирали в чуждых азиатских землях»⁷⁶), що був небезпечним для крымскотатарської етнічної ідентичності. Пор.:

Мы жили в Узбекистане, наша музыка “обузбечилась”, приехали в Крым, она “обрусела”. Выход один – создание национальной автономии. Она сбережет нашу культуру и менталитет⁷⁷.

У дворі Кримського індустріально-Східний світ №3 2008

педагогічного університету в Сімферополі є пам'ятник зі словами подяки узбецькому та українському народам. Отже, узбеки постають у позитивному образі колишніх сусідів, народу, який надав притулок кримським татарам під час депортації. На відміну від українців, які виступають як «союзники»⁷⁸, на узбеків може поширюватися такий термін з царини міжособистісних стосунків, як «друзі», який зображує близький рівень відносин, але водночас виключає спорідненість. Пор.:

Многие протянули нам руку помощи. <...> Из Казани ринулись на наши самостройки студенческие отряды, которые безвозмездно помогали строить дома, **узбекские друзья** не скупилась, и оттуда шли подаренные строительные материалы, механизмы и грузовые автомобили, из Сибири и Урала шли эшелоны леса и сборные дома. Руку помощи протянули нам прибалтийские республики⁷⁹.

Той факт, що узбекам приділяється особлива увага на тлі інших народів колишнього СРСР, зокрема Центральної Азії, можна пояснити тим, що найбільша діаспора кримських татар у період депортації опинилася саме в Узбекистані. Ще більш важливим, мабуть, є те, що саме там концентрувалася національна еліта і формувалися первинні осередки національного руху. Пор.:

Национальное движение, зародившееся в середине 1950 гг. в Узбекистане, носило отнюдь не локальный характер. <...> Узбекистан являлся очагом движения, поскольку именно туда была выслана национальная элита народа, были сосредоточены силы, которые нельзя было обвинить в коллаборационизме – они партизанили, дошли до Берлина и вдруг оказались за колючей проволокой тоталитарного режима...⁸⁰

Казанські татари згадуються у крымскотатарському дискурсі переважно в кон-

тексті зіставлення Росії і України. Пор.:

Так уж случилось, у России свои татары, у Украины – свои. Только вот отношение к ним почему-то разное. Крымских татар даже у себя на Родине, в Крыму, не признают титульным народом⁸¹.

Частина опозиційних до Меджлісу сил використовує національно-територіальну автономію казанських татар та їхній статус як «титульної нації» в Татарстані як аргумент у критиці української політики щодо кримських татар, але, головним чином, проукраїнської позиції лідерів національного руху⁸². Пор.:

18 октября нынешнего года, в день образования Крымской АССР, президент Российской Федерации Владимир Путин заявил в прямом эфире о том, что российские татары являются второй титульной нацией в государстве. И это несмотря на то, что татары составляют чуть больше 3,5% от населения России. Они там пользуются всеми правами. А в Украине крымских татар кое-кто не только за коренной, просто за народ не считает – мы тут безликое, так называемое меньшинство или просто депортированные граждане⁸³.

На фоні помітної кількості згадок про Татарстан⁸⁴ привертає увагу той факт, що численна громада казанських татар у Криму⁸⁵ практично відсутня у кримськотатарському медіадискурсі. За даними наших польових досліджень 2003–2007 років, контакти між громадами кримських та волго-уральських татар є дуже обмеженими⁸⁶.

Єдиний тюркський етнос, на який може поширюватися метафора спорідненості у кримськотатарському дискурсі, – це караїми. Цікаво, що, окрім терміна спорідненості «браття», до них застосовується також і політичний концепт «співвітчизники», який у всіх інших контекстах вживається винятково щодо самих кримських татар. Пор.:

Дорогие соотечественники и друзья, братья-караимы! Ещё раз оглянитесь и проанализируйте свою историю. В борьбе за выживание и в

стремлении сохранить свою индивидуальность, вы на протяжении всей своей истории выбирали себе друзей и покровителей. В XV веке вашими друзьями стали крымские татары, которые, уважая ваше стремление оставаться при своей вере, создали все условия для осуществления этого⁸⁷.

Цікаво, що відмінна релігійна ідентичність караїмів, які належать до особливої течії юдаїзму, не тільки не заперечує спорідненості, а навіть стає у пригоді як фон для підкреслення однієї з ключових цінностей в уявленні кримських татар про себе – толерантності. У зверненні до цієї нечисленної етнічної спільноти як до «братів» найважливішою підставою є тривалий період історичного співіснування в тюркомовному мікрокосмі Кримського ханства, що подається як аргумент для залучення караїмів на свій бік у боротьбі за достойне майбутнє.

У підсумку можна сказати, що образи окремих тюркських народів та «тюркського світу» функціонують у сучасному кримськотатарському дискурсі переважно як доповнення та фон для підкреслення певних позитивних рис власне кримськотатарської ідентичності та ключових концептів ідеології національного руху. Контури «тюркського світу» не перетинають кордонів колишнього СРСР або Російської імперії. Із цього контексту цілком випадає Туреччина / турки, які постають як іноземці і конкуренти в уявній боротьбі за кримських спадок. Насправді спорідненими («братами») в рамках цих уявлень виступають лише ті народи, які історично жили в Криму⁸⁸.

2.4 Україна

Одним із ключових питань у кримськотатарському дискурсі про Україну є оцінка того, що Українська держава зробила для кримських татар. Оцінки коливаються в доволі широкому діапазоні. Те, що зробила Україна, вимірюване у кількісних параметрах, може оцінюватися по-різному (переважно скептично), але увагу привертає насамперед ціннісний вимір – пов'язаний з відчуттям людської гідності. Пор.:

После полувекового клейма «предатель», которое носил наш народ, Украина приняла нас на равных, публично на весь мир объявив, что это клеймо было нам несправедливо навешано. Что бы мы ни говорили, но на сегодня мы имеем 15 школ, университет, театр, библиотеку, 30 тысяч детей изучают родной язык, мы имеем все атрибуты полноценного гражданина Украины. Есть реальные факты, реальные шаги государства, может быть. **Но мы чувствуем себя гражданами Украины**, при всех огромных недостатках⁸⁹.

Помітно, що навіть найбільш позитивні оцінки, як правило, подаються з певними застереженнями. Наголос на моральній підтримці, отриманій з боку України, на її внеску у підвищення самооцінки відсилає нас до вже окресленої вище теми бачення себе як жертви, як одного з ключових елементів сучасної кримськотатарської ідентичності. Сценарій ЗЛОЧИНУ (проти народу) передбачає розв'язку – своєрідний антиклімакс, очікування якого пов'язується з Україною. Висловлюючись соціально-психологічними термінами, посттравматичний синдром потребує соціальної терапії, і тут Україна оцінюється як потенційний терапевт.

Існує й інша, скептична, позиція. На рівні аналізу дискурсу важко оцінити її потужність у кількісних параметрах – не можна сказати, наприклад, яка частина кримськотатарської спільноти схильна оцінювати Україну в більш песимістичних термінах. Можна лише відзначити меншу кількість текстів, де Україна зображується як причетна до геноциду кримськотатарського народу. Співучасть у злочині ставиться у провину радянській Україні, подеколи це звинувачення поширюється і на сучасну незалежну Українську державу. Важливо відзначити, що подібні тексти виникають у контексті критики керівництва Меджлісу. Пор.:

Тут уместно вспомнить, как после Указа Верховного Совета СССР от 1967 года, снявшего огульные обвинения с крымскотатарского народа, и Постановления Президиума

Верховного Совета СССР, дающего право крымским татарам проживать на всей территории Советского Союза, украинские руководители делали все, чтобы не пускать коренных жителей на свою родину. Хлынувший в Крым поток крымских татар с детьми и стариками, по существу, подвергся вторичной депортации. Чтобы выселение носило законный характер, Киев просил ЦК КПСС ввести в Крыму такой же жесткий паспортный режим, как и в Москве.

Нынешнее руководство Украинского государства как правопреемника УССР должно принести извинения крымскотатарскому народу, немцам, грекам, армянам, болгарам и громогласно осудить своих предшественников, дав суровую оценку их действиям, приведшим к дополнительным лишениям и страданиям всех тех, кто был выслан из Крыма в 1944 году. Чтобы смыть пятно прошлого позора, Киев должен изменить отношение к бывшим депортированным, реабилитировать их и не пытаться ассимилировать крымских татар⁹⁰.

Характерно, що тут, як і в попередньому прикладі, від України очікується передусім моральна компенсація.

Визнання українського громадянства як цінності ще не означає прийняття або навіть розуміння концепту політичної нації. Характерно, що політичні процеси не тільки у Криму, а й в Україні в цілому розуміються як реалізація етнонаціоналістичних програм, насамперед української. Пор.:

На страницах украинских СМИ в последние годы настойчиво проводится мысль о том, что Крым – исконно украинская территория, а крымские татары – граждане Украины. **Если это так, непонятно, почему же в Украине напрочь игнорируются историческое прошлое полуострова и проблемы одного из коренных народов страны?** Что это – политическая близорукость

или **опасный для самой же Украины синдром имперских амбиций?**

Неужели непонятно, что, отказывая крымским татарам в праве на Родину, в сохранении своей национальной идентичности, в праве на возрождение и развитие как этнокультурного феномена, **нынешняя политическая элита страны дает повод усомниться в таком же праве украинского народа тем, кто не желает видеть Украину свободной и независимой?..**⁹¹

Але якщо українська державність визнається на всій території, то сферою самовизначення українців (як корінного народу) у рамках такого підходу є материкова Україна. Реалізація ж проекту розбудови Української держави в Криму передбачає посередництво у вигляді кримських татар не просто як громадян, а як народу, якому належать історичні права на цю територію. У рамках такої концепції невизнання особливих прав кримськотатарського народу на власну батьківщину ставить під сумнів легітимність подібних за своєю природою прав українців і створює загрозу перетворення нового українського політичного проекту на «імперський». Така гібридна форма націоналізму, яка поєднує риси класичного етнонаціоналізму з державним націоналізмом, має свої витоки у ленінсько-сталінській моделі державного устрою СРСР, в якій *de facto* унітарна держава поєднувалася із самовизначенням окремих етнічних груп на їхніх національних територіях.

Великий український проект (на теренах як материкової України, так і Криму), таким чином, постає як здійснення двох етнонаціоналістичних програм, які наче доповнюють одна одну. У рамках такої концепції кримські татари постають як єдина проукраїнська сила у Криму. Пор.:

И если сегодня в Крыму, где особенно процветают, активно поддерживаемые извне, сепаратистские и антиукраинские силы, **крымские татары являются <...> единственной организованной прогосударственной силой и главными украинца-**

ми, то это тоже в значительной мере благодаря тому, что были такие люди, такие подлинные друзья крымскотатарского народа и патриоты Украины, как П. Григоренко, В. Черновил, Л. Плющ и многие другие украинские правозащитники⁹².

Отже, унія двох етнонаціоналістичних проектів аргументується спільною історією боротьби українських і кримськотатарських дисидентів проти радянської імперії за самовизначення власних народів, у якій найкращі з українців стали не лише союзниками, а справжніми друзями кримських татар. Ці постаті слугують символом і своєрідними прототипом жаданих відносин з Україною та українським народом у цілому (пор. вище с.86: про образ українців як союзників і «друзів»).

Політика сучасної України щодо кримських татар викликає певні побоювання. Її підозрюють у подвійній грі. Так, за офіційно проголошеною метою «соціальної інтеграції» вбачають приховане бажання піддати кримських татар асиміляції, яка розуміється як розчинення в оточенні, втрата межі між *ми* і *вони*. Пор.:

Что такое социальная интеграция? Это понятие очень часто применяется в отношении инвалидов, молодежи <...> то есть они должны **вжиться в массы, чувствовать себя такими как все**. В отношении какой-то национальной группы это может означать и ее **ассимиляцию**⁹³.

Заперечення можливості зіставлення з «інвалідами» та «молодю» – групами населення, котрі перебувають у зоні соціальної ексклюзії, – яке береться як презумпція до цього твердження, знову відсилає нас до теми гідності і власної самооцінки.

Ключові аргументи на користь бажання влади асимілювати кримських татар знаходяться у самому дискурсі влади, який, наголошуючи на образах національної єдності, подеколи потрапляє у когнітивну пастку між мовою традиційного українського етнонаціоналізму і новітнім дискурсом про політичну націю⁹⁴. Так, велику дискусію у кримськотатарських медіа

викликають такі виступи українських та кримських посадовців:

Наша ідея – це ідея державності. Наша ідея – це сильна держава, єдиний народ, єдина державна мова, єдина православна церква, єдина нація. У цьому я бачу суть національної ідеї⁹⁵.

На місцевому рівні «обмовки» кримських чиновників, які демонструють відсутність чутливості до питань групової ідентичності⁹⁶, сприймаються як пряма образа національної гідності, а в публічній дискусії стають потужним аргументом на підтвердження поширених у масовій свідомості страхів прихованої змови проти кримських татар. Пор.:

Концепция этнической и языковой ассимиляции крымских татар на государственном уровне в Украине существует. Она не рекламируется, держится в секрете, но в среде, приближенной к Президенту, ею вполне успешно руководствуются. В должностных инструкциях Службы безопасности красной нитью проходит мысль: “Выждать смену поколений в крымскотатарском народе. Делать упор на молодежь. Смелее пускать ее во власть. Работая во власти, они будут работать на власть и т.д. и т.п.”. Бурдюгов не может об этом не знать, Бурдюгов не может путать “ассимиляцию” с “интеграцией”, как кое-кто пытается нас уверить. Он не оговорился. Он сознательно запускает в народ меченое слово, чтобы органы фиксировали реакцию. От этого будут зависеть дальнейшие президентские шаги в решении крымскотатарского вопроса⁹⁷.

Окрему проблему становить рецепція західного дискурсу про Україну, який потрапляє у кримськотатарський дискурс з української преси в російському перекладі. Ключові концепти європейського політичного дискурсу часто губляться або відфільтровуються під впливом потужного українського етнонаціоналістичного дискурсу. Яскравий приклад становить інтерв'ю Хав'єра Солани, в якому він дав

оцінку ситуації у Криму. Говорячи про процес формування української політичної нації, європейський політик доклав чимало зусиль, аби не образити етнічні меншини. Усі відповідні акценти повністю загубилися в російському та українському перекладах, які надрукувала газета. Пор.:

Украина недавно отпраздновала 16-ю годовщину своей независимости, и мы видим, что граждане вашей страны считают себя украинцами. Причем понятие «украинство» охватило все аспекты жизни, в том числе народные традиции, религиозные верования и различные этнические группы людей, составляющих народ Украины⁹⁸.

Останнє відфільтроване в описаний вище спосіб речення приводить кримськотатарського публіциста до хибного висновку, що позиція ЄС полягає у підтримці політики асиміляції кримських татар, що викликає передбачувану емоційну реакцію:

Интересно, кто ему напел, что мы уже ассимилировались и «украинство» охватило и наши народные традиции, которые крымские татары хотят возродить, и даже наше традиционное мусульманское вероисповедание? <...> Это что, демократия по-европейски? Мы, как и русские, как и представители других народов, хотим сохранить свою национальную самобытность и найти для себя достойную нишу в украинском сообществе. И если Хавьер Солана не хочет дестабилизации в Крыму, он должен это понять⁹⁹.

Україні може приписуватися бажання позбутися кримських татар або маніпулювати ними. Метафора «козирної карти» заради виграшу в великій політичній грі яскраво відображає ці емоційно навантажені оцінки¹⁰⁰. Пор.:

Нужна ли Украине такая «головная боль»? Нет, народ ей не нужен, а Крым – да. Поэтому чем меньше останется репрессированных, тем легче будет государству. Нет людей – нет проблемы. Крымские та-

тары Украине нужны как «козырная карта» в большой политической игре с Россией¹⁰¹.

Образ України як метрополії з характерними ознаками антиколоніального дискурсу також трапляється у кримськотатарських медіа переважно у текстах опозиційних до Меджлісу постатей. Україні приписуються деякі традиційні імперські моделі політичної поведінки, такі як хрестоматійний принцип британської колоніальної політики «розділяй та володарюй». У кримському контексті Київ начебто намагається навмисно зіштовхнути «слов'ян» із кримськими татарами. Пор.:

Вектор борьбы умело перенесен в Крым, где славяне устраивают разборки с крымскими татарами. Пусть ругаются и дерутся между собой, так спокойнее. Под шумок там что-то и нахапать можно¹⁰².

Подібні закиди використовуються лише як аргумент у полеміці з проукраїнською позицією в Меджлісі. Фрейм «Україна як імперія», імпліцитно присутній у цьому контексті, – це лише політична метафора, а не твердження, яке можна оцінювати з точки зору його істинності. Очевидно, що автор не вірить в те, що Україна «насправді» є імперією. Персональні інтереси окремих осіб як мотив політичної поведінки, зокрема, дисонують зі сталими уявленнями про «справжні» імперії.

2.5 Росія

Тема Росії актуалізується в контексті центральної для кримськотатарської ідентичності схеми ЗЛОЧИНУ (див. вище с.81) в її розширеній версії, яка постає як серія агресивних дій, спрямованих проти кримських татар з періоду руйнування Кримського ханства до депортації, та їхніх наслідків аж до сучасності. У розширеному сценарії ЗЛОЧИНУ Росії відводиться роль суб'єкта. Пор.:

Напомним, что геноцид крымскотатарского народа берет начало с 1778 года, с момента захвата Крыма Российской империей, который от-

мечен жестоким подавлением мятежей крымских татар, выживанием из насиженных мест, голодомором, и апогеем стал 1944 год, когда весь крымскотатарский народ был оклеветан советским коммунистическим режимом как “народ предатель”, “народ-пособник фашистов” и депортирован на Урал и Среднюю Азию¹⁰³.

Росія і досі залишається суб'єктом ЗЛОЧИНУ, бодай у потенції. Пор.:

Не секрет, что Россия, возрождая свои имперские амбиции, устремилась свой взгляд на территории, отошедшие из её состава, и открыто поддерживает пророссийские силы в Приднестровье, Абхазии, Южной Осетии и в том числе Крыму. <...> Крым – единственный регион из данного списка, где России не удалось развязать кровопролитие, однако это не означает, что она с этим смирилась¹⁰⁴.

Те, що Росія є суб'єктом ЗЛОЧИНУ та актуальним джерелом загрози, пояснюється її незмінною внутрішньою природою, природою російського народу, яка прирікає Росію завжди бути імперією. Пор.:

Россия, за века привыкшая к централизованному управлению, за исключением небольшой части сторонников демократического режима, наконец-то вновь обрела себя, как будто после недолгого путешествия в незнакомые края вновь вернулась домой. Русский народ, издревле испытывающий благоговение перед барином, наконец получил предмет обожания, своеобразного самодержца, в честь которого поют новые гимны. То, что вместо “Боже, царя храни...” исполняют “Такого, как Путин...”, сути не меняет¹⁰⁵.

Імперська природа Росії безперечно зумовлює її постійну схильність до експансії. Пор.:

Вопрос о восстановлении или образовании новой империи явля-

ется весьма актуальным если не для большинства российского населения, то для большинства российской политической элиты, и прежде всего для главы российского государства. Попытки осуществления этой «сакраментальной» для России задачи мы, в Украине и особенно в Крыму, ощущаем как нельзя более чем чувствительно¹⁰⁶.

Окреслена роль Росії слугує негативним фоном для образу етнічних росіян, які живуть у Криму з періоду депортації, причому не лише тієї їхньої частини, яку можна схарактеризувати як «проросійські сили полуострова», а й ширшого загалу. Пор.:

И сегодня потомки тех, кто поселился в домах и на землях высланных крымских татар, любыми средствами препятствуют их возвращению на свою землю – продолжая клевету, отказывая в выделении земли, устраивая провокации...¹⁰⁷

2.6 Європа / ЄС

Образу сучасної Росії як еталона у всіх відношеннях, у тому числі як ідеальної моделі взаємовідносин держави і немусульманської більшості населення з мусульманами¹⁰⁸, у кримськотатарському дискурсі протиставляється образ сучасної Європи (ЄС). Європа зображується як суспільство, яке, на відміну від Криму, забезпечує реалізацію прав національних та релігійних меншин.

В столицах европейских стран мусульмане наверняка не составляют большинство населения, не являются титульной нацией, но мечети обычно стоят в центре города. В этом можно усмотреть уважительное отношение к религиозным верованиям этой части населения. У нас же, на древней крымской земле, известной в мире как цитадель сознательного ислама, куда приезжали получать высшее духовное образование из

других мусульманских стран, в начале третьего тысячелетия вдруг обнаруживается, что в Симферополе городской совет или мэр города не могут удовлетворить просьбу мусульман Крыма выделить землю под строительство соборной мечети¹⁰⁹. (Виділення наше. – О.Б., І.С.).

Кримські татари можуть інколи зображуватися як «справжні європейці». Цікаво, що у таких випадках слова про «європейськість» кримських татар лунають не від першої особи, а вкладаються у уста «інших»:

Как отмечает руководитель Крымского независимого центра политических исследований и журналистов академик Петр Вольвач, **крымские мусульмане в это непростое время демонстрируют, что они настоящие европейцы – терпеливые и толерантные.** Он уверен, что, избрав европейский путь развития, Украина, ее правительство должны помочь этому многострадальному народу¹¹⁰.

Характерним у цьому пасажі є те, що Європа зображується у ціннісних термінах. Порівняно із сучасним українським дискурсом на тему Європи, де переважає образ Європи як краю матеріального добробуту¹¹¹, такий образ Європи більше відповідає, власне, європейському самовизначенню, представленому в дискурсі країн-членів та в офіційних документах Європейського Союзу. Варто зауважити, що у фокус уваги потрапляють не всі, а лише певний сегмент – європейських цінностей¹¹². Насамперед це притаманна сучасній Європі повага до прав меншості, до етнічних груп та культурних відмінностей з наголосом на необхідності їхнього збереження, тобто питаннях, які набувають особливого значення в контексті дискурсу про права кримських татар як жертв утисків з боку держави. Увага до європейських цінностей зайвий раз свідчить про виразний моральний, ціннісний вимір кримськотатарського питання.

¹ Про роль медіа у формуванні націоналізму писав провідний чесько-американський соціолог і політолог Карл Дойтч у своїй класичній роботі: Deutch Karl. Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality. The MIT Press, 1953.

² Про усвідомлення сучасною культурною антропологією повсякденного соціального досвіду та відповідно конкретного соціального контексту як ключового чинника у формуванні світогляду тих чи інших груп див.: Дейл Ф. Ейкельман. Близький Схід та Центральна Азія. Антропологічний підхід. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2005. – С. 221.

³ Г.Х. фон Вригт. Логико-философские исследования. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 44.

⁴ Автори хотіли б висловити подяку спільнотам Aq-Media та Mejlis.org, зусиллями яких ці газетні тексти з'явилися в Інтернеті.

⁵ Національна культура, і насамперед відмінні релігійні традиції, у певних контекстах відіграє помітну роль у визначенні меж спільнот, що живуть на сусідніх чи тих самих територіях, – так, протестантизм відокремлює північні громади від решти ірландців, іслам, православ'я та католицизм позначають етнічні кордони між босняками, сербами та хорватами на тлі спільної мови та території.

⁶ Див.: Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К.: ВІПОЛ, 2000. – С. 148–149.

⁷ Про увагу до цієї теми свідчить тривала дискусія у кримськотатарській пресі про необхідність зміни етноніма – підсумок її (250 найважливіших публікацій) див.: Нури Абдулла, Изет Изедин (укладачі). “Биз – кьырымлармыз!” (Ми – кримці), видавництво «Кьырымдевокьувпед-нешир» (520 с.).

⁸ Нариман Джелал. Поле битвы ЗЕМЛЯ. Avdet No. 45.

⁹ Про спроби російських націоналістів заперечити саме часовий вимір територіального компонента кримськотатарської ідентичності – історичне право кримських татар на Крим – див.: Богомоллов О., Семиволос І. Кримські татари, іслам, мусульмани у російському націоналістичному дискурсі в Криму // Східний світ, №1, 2008. – С. 50–60.

¹⁰ Эльдар Сеитбекиров. Национальная идея: от разговоров к делу. Голос Крыма, 03.09.2004.

¹¹ Ibid.

¹² Кипчаков Э. За отнятые жилье и имущество надо бороться. Голос Крыма, № 31 (27.07.2007).

¹³ Мародеры выламывают памятники на старинном татарском кладбище. Первая крымская, №28 (27.07.2007).

¹⁴ В основі цього комплексу, таким чином, перебуває концептуальна метафора НАЦІЯ (спільнота) як ОРГАНІЗМ, уявлення про групу як єдине живе тіло.

¹⁵ Деякі з наших кримських респондентів, нащадків шлюбів кримських татар зі «слов'янами», відзначали складнощі, з якими вони стикалися у пошуках шлюбного партнера всередині кримськотатарської спільноти. Треба зазначити, що подібні обмеження, як правило, є гнучкими, існують певні тактики їхнього подолання, які можуть бути застосовані з більшим чи меншим успіхом. Але сам факт гнучкості соціальних обмежень, їхньої залежності від певних соціальних контекстів не заперечує факту їхнього існування як суспільного феномену і навіть певною мірою доводить їхню дієвість.

¹⁶ Горячая линия с ректором Февзи Якубовым. Голос Крыма, 25.01.2008.

¹⁷ Один з респондентів, який зараз живе в Євпаторії, наголошував на особливому ставленні ногайців до степу.

¹⁸ Приватна розмова з Н. Бекіровим у 2000 році.

¹⁹ Горячая линия с ректором Февзи Якубовым. Голос Крыма, 25.01.2008.

²⁰ Алим Алиев. Шевкет Меметов познакомился с женой в троллейбусе. Avdet № 31 (6.08.07)

²¹ Алим Алиев. Лиля Буджурова любила в детстве играть в “войнушку” с мальчишками. Avdet № 45.

²² Алим Алиев. Билял Билялов будет работать и на пенсии. Avdet 5/2008.

²³ Див.: Богомоллов О.В. Ислам как идеология: зміст та реалізація // Богомоллов О.В. та ін. Исламская идентичность в Украине. – Київ: AMES, 2005. – С. 64.

²⁴ Шевкет Кьайбулла. Мы вернулись с малого Джихада, чтобы приступить к Джихаду великому. Avdet 11/2008.

²⁵ *Rashid Khalidi*. *Palestinian Identity. The Construction of Modern National Consciousness*. Columbia University Press New York, 1997, с. 21.

²⁶ *Куртсеит Абдуллаев*. Политики заняты набиванием карманов, а национальный вопрос отодвинут в сторону. *Голос Крыма*, 20.07.2007.

²⁷ *Кипчаков Э.* За отнятые жилье и имущество надо бороться. *Голос Крыма*, № 31 (27.07.2007).

²⁸ До останніх належать ті, кого спіткала подібна доля і які усвідомлюються як споріднені – наприклад, караїми. Докладніше див. нижче у розділі «Образ інших».

²⁹ *Рефат Чубаров*. Полезность наших действий должна определяться служением своему народу. *Голос Крыма*, 31.08.2007.

³⁰ Тобто для ціннісних концептів соціальна норма не передбачає наявності контрастивного контексту – комунікативної ситуації, яка уможливило заперечення.

³¹ *Амет Акъыллы*. Жест доброй воли. *Avdet* № 51.

³² *Рефат Чубаров*. Полезность наших действий должна определяться служением своему народу. *Голос Крыма*, 31.08.2007.

³³ Хоча І. Гаспринський мав на увазі єдність усіх тюркомовних мусульман тогочасної Російської імперії, у сучасному контексті Криму це гасло сприймається як адресоване кримським татарами.

³⁴ *Алим Алиев*. Эмине Авамилева хотела скакать на лошади, как Гойко Митич. *Avdet* 4/2008.

³⁵ *Алим Алиев*. Гузель комплексовала по поводу своего имени. *Avdet* № 47.

³⁶ *Бекир Умеров*. Сплоченность нации соткана из личной ответственности каждого... *Avdet* № 34 (20.08.07).

³⁷ *Нариман Джелял*. Земля – поле битвы. *Avdet* № 45.

³⁸ Так, головною причиною появи нетрадиційних ісламських течій з точки зору наших респондентів у Криму є прагнення широкого діапазону зовнішніх сил – від близькосхідних ісламських рухів до СБУ – «розколоти» кримських татар.

³⁹ Религиозная община идет в политику. *Голос Крыма*, 28 марта 2008 г.

⁴⁰ *Алим Алиев*. Зарема-Ханум с фонариком под одеялом читала книги. *Avdet* № 49.

⁴¹ *Али Джелли*. Мнение делегата. *Avdet* № 49.

⁴² *Надир Бекиров*. Обо всем понемногу. *Голос Крыма*, 29.09.2007.

⁴³ Докладну дискусію з цього приводу можна знайти в *Erving Goffman*. *The presentation of self in everyday life*. Anchor Books. New York, (без дати, copy right 1959), с. 86–91; автор, зокрема, наводить цікавий термін на позначення цього явища – *the principle of unanimity* (принцип одноголосності, або одностайності).

⁴⁴ Ця відмінність закладена вже на глибинному когнітивному рівні, її можна пояснити відмінністю у самій структурі власної ідентичності, репрезентованій у кримськотатарському і російському дискурсі. Тоді як перші розуміють себе як народ, котрий концептуалізується як персона (базова метафора Nation as Person – G. Lakoff), яка відповідно має певну поведінку та оточення у вигляді інших персоніфікованих сутностей – народів, на які він має «справляти враження», то другі виступають від імені «русского мира» або «цивилизации», понять, які не належать до сфери дії метафори персоніфікації (на відміну від народу або країни, свідченням чого є неприйнятність, напр., такої конструкції * *Русский мир (цивилизация) сказал(а), выступил(а) с предложением, сделал(а)* на фоні цілком припустимого *Россия сказала (выступила с инициативой, сделала)*.

⁴⁵ *Erving Goffman*. *Op. cit.* С. 106–140.

⁴⁶ *Тимур Дагджи*. Крымские татары наедине со своей судьбой. *Голос Крыма*, 17.11.2007.

⁴⁷ Насправді фраза «наші вороги» кримськотатарською мовою звучить як «душманларымыз»; «душманлармыз» має дещо інше значення: «ми – вороги».

⁴⁸ Докладно феномен принизливої і спрощеної репрезентації мусульманських суспільств у західних культурах, у тому числі у працях західних сходознавців доби колоніалізму, розкрито у працях Едварда Саїда. Див.: *Saïd Edward*. *Ориентализм*. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001; *Saïd Edward*. *Культура й імперіалізм*. – К.: Критика, 2007.

⁴⁹ *Абдурешит Серадзинов*. Если Кезлев – это «Малый Иерусалим», то Исмаил-бей – Сектор Газа. *Голос Крыма*, 20.07.2007.

⁵⁰ *Адилей Сеитбекиров*. Духовность сближает людей порядочных. *Голос Крыма*, 01.02.2008.

⁵¹ *Куртсеит Абдуллаев*. Политики заняты набиванием карманов, а национальный вопрос ото-

двинут в сторону. Голос Крыма, 20.07.2007.

⁵² *Эрик Кудусов*. Караимская трагедия. Avdet №47, 2007. У цьому тексті автор звертається до кримських караїмів, закликаючи їх прийняти сторону кримських татар у міжгруповому протистоянні, яке, на думку автора, має визначити подальшу долю Криму.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ *Салахаддин Челеби*. Новый крестовый поход имперской России на Крым. Avdet № 39 (01.10.07).

⁵⁵ Теорія змови також широко використовується на пояснення дій опонентів у регіональному політичному контексті в російському націоналістичному дискурсі у Криму – пор.: *Богомолов О., Семиволос І.* Кримські татари, іслам, мусульмани у російському націоналістичному дискурсі в Криму. Східний Світ. №1, 2008. – С. 50–60.

⁵⁶ *Адиль Сеитбекиров*. Нагайкой и свастики мир не утвердит! Голос Крыма, № 44, 28.10.2005.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Останні, що включають моделі поведінки, одяг, форми групової організації, найскравіше демонструють гібридний характер цієї нововинайденої ідентичності, яка наслідуює уявленням про старовину одночасно з відновленням практик радянської доби, позиченим у *бригадмілів* (комсомольських бригад допомоги міліції) та новітніх військових і парамілітарних утворень, що діють у зонах пострадянських конфліктів; останнє джерело також впливає на формування ціннісних орієнтирів цієї нововинайденої групи.

⁶⁰ Пор., наприклад, опис стилю життя колишнього київського губернатора О.О. Засухи в «Засуха повернувся у Ковалівку і вилаяв робітників за недостатньо вимиті тротуари» – <http://tabloid.pravda.com.ua/photos/471e041d874cd/>; див. також сайт псевдомасонського ордена Святого Станіслава з кавалерами, пріорами, великим магістром, відзнаками за «лицарство» тощо – <http://www.ststanislas.org.ua/orden/persons/> У процесі конструювання нової групової (класової, етнічної або релігійної ідентичності) привертає увагу роль візуальної семіотики – ритуалу (мантії, ордени, козацька форма, обряди посвяти) і візуальних образів (лицарства, козацтва, поміщицтва, масонства), які відтворюються на основі міфологічних та художніх текстів. Так, садиба родини Засух (палац, лебеді у ставку), патерналістське ставлення до місцевих селян побудовані за моделлю поміщицького побуту, позиченою з російської класичної літератури.

⁶¹ Однією з характерних ознак останньої є повне отожднення символу з реальністю (знака з його референтом), як у магічних практиках. Про «повернення» магічних систем та пов'язаних з ними міфів у кризові періоди розвитку модерних суспільств див.: *Соболева Н.І.* Соціологія суб'єктивної реальності. ІСО. – Київ, 2002. – С. 80–81.

⁶² *Али Джелл*. Мнение делегата: Avdet № 49, 2007.

⁶³ *Нариман Джелял*. Яйцо или курица? Avdet № 4, 2008.

⁶⁴ *Салахаддин Челеби*. Новый крестовый поход имперской России на Крым, Avdet № 39 (01.10.07).

⁶⁵ Інтерв'ю з Рефатом Чубаровим: «Я хочу, чтобы каждый соотечественник, даже по истечении веков, с гордостью мог сказать: «Здесь вклад и моего деда и моего прадеда!» Avdet № 6, 2008.

⁶⁶ Пор., наприклад, образ Росії як еталона у російському націоналістичному дискурсі у Криму, ЄС – в українському політичному дискурсі останньої доби – див.: *Богомолов О., Семиволос І.* Кримські татари, іслам, мусульмани у російському націоналістичному дискурсі в Криму. Східний світ. № 1, 2008, с. 50–60; *Богомолов О.В., Яворська Г.М.* Непевний об'єкт бажання: Європа в українському політичному дискурсі. – У друці.

⁶⁷ *Али Хамзин*. Истинное лицо профессора Арсения Маркевича. Avdet № 7, 2008.

⁶⁸ *Али Кадыров*. Ислам в Крыму: следы столетий. Диалог, № 16 (27.07.2007).

⁶⁹ *Абдурешит Серадзинов*. Если Кезлев – это “Малый Иерусалим”, то Исмаил-бей – Сектор Газа. Голос Крыма, 20.07.2007.

⁷⁰ Про те, як відхід від зображення Росії в українському політичному дискурсі як «братньої» території або країни до образу її як північного «сусіда» корелює з процесами визначення новітньої української політичної ідентичності, див.: *Богомолов О.В., Яворська Г.М.* Непевний об'єкт

бажання: Європа в українському політичному дискурсі. – У друзі.

⁷¹ Подібні ініціативи, які розвинулися або посилилися в період перед і після розпаду СРСР, нагадують і в якійсь мірі надихаються пантюркізмом початку ХХ ст., але суттєво відмінні від останнього відсутністю цікавості до будь-яких спільних політичних проєктів, бодай утопічних. Здебільшого можна говорити про своєрідний обмін політичним досвідом.

⁷² *Али Хамзин*. Общественная инициатива в тюркском мире. *Avdet* №1, 2008.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ Подібну проєкцію власної ідентичності на дискурс про інших не варто вважати винятковим явищем, а надто проявом якоїсь виняткової тактичної кмітливості. Вона зустрічається і в інших різновидах політичного дискурсу. Одним з останніх прикладів подібної проєкції «себе» на «іншого» можуть бути гарячі дискусії в Україні, викликані розгоном демонстрації опозиційних сил президентом Саакашвілі в листопаді 2007 р. Обговорюючи цю подію на телебаченні, більшість українських політиків насправді підсвідомо проєктували українські реалії на грузинську політичну дійсність, говорячи, таким чином, не стільки про Грузію, скільки про Україну.

⁷⁵ Один з найчастотніших виразів, які використовуються на позначення періоду до репатріації, за даними наших польових досліджень 2003–2007.

⁷⁶ *Айдын Шем*. Нити судеб человеческих. – Текст роману цитується за електронним рукописом.

⁷⁷ *Алим Алиев*. Гузель комплексовала по поводу своего имени. *Avdet* № 47, 2007.

⁷⁸ Наведений вище термін «друзья-союзники» в лапках – див. вище – очевидно підкреслює, що, попри те що українці можуть бути союзниками, цього ще не достатньо, аби вважати їх «друзями».

⁷⁹ *Тимур Дагджи*. Крымские татары наедине со своей судьбой. *Голос Крыма*, 17.11.2007.

⁸⁰ *Али Кадыров*. Американская составляющая национального движения. *Диалог*, 27.07.2007.

⁸¹ *Васви Абдураимов*. Свои и не свои татары. *Полуостров*, 29.10.2007.

⁸² У кримськотатарському середовищі за представниками цієї тенденції закріпилася неформальна назва «Казанська партія». Якщо в російському націоналістичному дискурсі модель «Росія як еталон» функціонує без жодних обмежень (у сфері міжрелігійних і міжетнічних відносин, культурі, міжнародній політиці), то подібна обмежена вузьким контекстом реалізація цієї моделі становить радше риторичний засіб або елемент своєрідного політичного шантажу опонентів (Меджлісу і опосередковано – Києва).

⁸³ *Тимур Дагджи* призывает крымских татар улучшать отношения с Россией и не верить Киеву и Европе. – *Голос Крыма*.

⁸⁴ З 2005 року в газетах «Полуостров» і «Голос Крыма» помітно збільшало публікацій на цю тему.

⁸⁵ 11 090 осіб за даними національного перепису населення 2001 року – див.: *Богомолов О.* та ін. *Ісламська ідентичність в Україні*. – Київ: AMES, 2005. – С. 15.

⁸⁶ Наші респонденти згадували поодинокі звернення до послуг кримськотатарських імамів для здійснення поховального обряду; національно-культурні товариства волго-уральських татар і башкирів Криму, як правило, не виявляють зацікавленості в контактах з кримськотатарськими організаціями, виняток становить їхнє недавнє приєднання до мирної акції на підтримку будівництва соборної мечеті в Сімферополі (Мирная акция крымских татар за Соборную Мечеть – отчет за неделю – <http://maidan.org.ua/static/newskrym/1204720851.html>).

⁸⁷ *Эрик Кудусов*. Караимская трагедия. *Avdet* № 47 (2007).

⁸⁸ Крім караїмів, до цього списку можна додати тюркомовних християн урумів, виселених із Криму Російською імперією. Останні теж подаються як споріднений народ або, бодай частково, одна з історичних складових кримськотатарського народу. На відміну від караїмів, етнічної групи, яка й зараз живе у Криму, згадки про урумів обмежуються контекстом дискурсу про минуле Криму.

⁸⁹ Горячая линия с ректором Февзи Якубовым. *Голос Крыма*, 25.01.2008. – Ці аргументи у своєму інтерв'ю ректор Кримського індустріально-педагогічного університету наводить у відповідь на запитання, чому кримські татари мають бути вдячними українському народу; приводом для запитання стало встановлення пам'ятника зі словами подяки узбецькому та українському народам у дворі університету.

⁹⁰ *Тимур Дагджи*. Крымские татары наедине со своей судьбой. *Голос Крыма*, 17.11.2007.

⁹¹ *Васви Абдураимов*. Свои и не свои татары. Полуостров, 29.10.2007.

⁹² *Мустафа Джамилев*. Великий патриот (виступ Мустафи Джамільова на святкуванні 100-річчя з дня народження Петра Григоренка), *Avdet* № 45, 2007.

⁹³ *Тимур Дагджи*. Крымские татары наедине со своей судьбой. *Голос Крыма*, 17.11.2007.

⁹⁴ Йдеться про те, що владний дискурс у сучасній Україні у цілому не чітко розрізняє два відмінні завдання – розбудову модерної держави і остаточне розв’язання традиційних питань українського етнонаціоналізму, які лишилися у спадок від початку ХХ ст. Найбільш характерними у цьому контексті є теми мови та церкви. Об’єднання православних церков під гаслом єдиної помісної церкви розглядається як шлях до зміцнення держави, хоча насправді воно має відношення тільки до двох найбільших етнічних громад – українців та росіян, які живуть в Україні. Щодо мови, то існує не одне, а два питання, які владний дискурс теж не розрізняє, підсилюючи цим страхи національних меншин перед «українізацією». По-перше, це класичне питання порядку денного українського націоналізму – реукраїнізації етнічних українців, повернення їх до національної культури та цінностей. По-друге, це питання політичної ідентичності модерної демократичної держави. Одним з інструментів у досягненні цієї мети є закріплення української як державної мови, що зовсім не передбачає те, що вона має стати першою для всіх етнічних груп.

⁹⁵ Виступ Президента України Віктора Ющенка на з’їзді блоку «Наша Україна – Народна самооборона» 7 серпня 2007 року: <http://www.president.gov.ua/news/7052.html>

⁹⁶ Такі, як висловлювання голови Ради Міністрів АРК А. Бурдюгова від 24 вересня 2005: «Мы должны всячески способствовать – я и мое правительство, – чтобы депортированные народы нашли свое место в крымском доме, чтобы они нормально ассимилировались» (виділення наше. – *О.Б., І.С.*); у подальшій жвавій медіадискусії Бурдюгов виправдовувався тим, що мав на увазі «інтеграцію». – Див.: Президент Ющенко попросил нового прем’єра АРК уничтожить крымских татар «как класс»? – http://www.tk.crimea.ua/news_details.php?news_type_id=4&news_id=97

⁹⁷ Письмо-обращение к делегатам IV Курултая крымскотатарского народа. «Голос Крыма», № 49, 2 декабря 2005 г.

⁹⁸ «Дзеркало тижня», № 34 (663) 15–21 вересня 2007 р. В англійському оригіналі замість при-таманного етнонаціоналістичному дискурсу терміна «українство» йдеться про «the concept of being Ukrainian» – *поняття бути українцем*, – яке «розвинулося в таке, що передбачає плюралізм» (has also developed into a pluralistic one), що цілком опускається в перекладі; далі йдеться про «всі традиції, релігії та етнічні групи, які мають спільне українське громадянство» (all traditions, religions and ethnic groups sharing the citizenship of Ukraine); Солана, таким чином, пропагує поняття політичної нації, прямо не використовуючи цей термін; наголошуючи при цьому на збереженні етнічної і релігійної ідентичності меншин, а перекладач вкладає у його уста цілковито відмінне повідомлення, яке може читатися як схвалення «українізації» інших народів. – <http://www.mw.ua/1000/1550/60477/>

⁹⁹ *Тимур Дагджи*. Крымские татары наедине со своей судьбой. *Голос Крыма*, 17.11.2007.

¹⁰⁰ Образ «козирної карти» – як самовизначення – цікаво зіставити з метафорою «ісламської карти» у кримському російському націоналістичному дискурсі: спільним моментом є визначення спільноти як об’єкта маніпулювання, відмінною рисою є прихована позитивна самооцінка («козирна»), яка контрастує з конотацією «загрози» у слововжитку «ісламська карта»; відмінним є також чітко визначений суб’єкт і сфера маніпуляції (Україна у «грі» з Росією) на фоні більшого, фактично відкритого списку (зовнішні сили, Захід, Україна, Туреччина) – в російському дискурсі. Див.: *Богомолов О., Семиволос І.* Кримські татари, іслам, мусульмани у російському націоналістичному дискурсі в Криму. *Східний світ*, № 1, 2008, с. 50–60.

¹⁰¹ *Кипчаков Э.* За отнятые жилье и имущество надо бороться. *Голос Крыма*, № 31 (27.07.2007).

¹⁰² *Тимур Дагджи*. Крымские татары наедине со своей судьбой. *Голос Крыма*, 17.11.2007.

¹⁰³ *Салахаддин Челеби*. Новый крестовый поход имперской России на Крым. *Avdet* № 39 (01.10.07).

¹⁰⁴ *Салахаддин Челеби*. Новый крестовый поход имперской России на Крым. *Avdet* № 39 (01.10.07).

¹⁰⁵ *Нариман Джелял*. Пожиратели истории. *Avdet* № 47 (2007).

¹⁰⁶ *Нариман Джелял*. Пожиратели истории. *Avdet* № 47 (2007).

¹⁰⁷ *Салахаддин Челеби*, Новый крестовый поход имперской России на Крым, *Avdet* № 39 (01.10.07).

¹⁰⁸ Пор.: *Богомолов О., Семиволос І.* Кримські татари, іслам, мусульмани у російському націоналістичному дискурсі в Криму. *Східний світ*, № 1, 2008, с. 50–60.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ *Амет Акъыллы*. Вандализм как провокация. *Avdet* № 7, 2008.

¹¹¹ *Богомолов О.В., Яворська Г.М.* Непевний об'єкт бажання: Європа в українському політичному дискурсі. – У друці.

¹¹² Однією з характерних лакун у переліку є відсутність цінностей, пов'язаних з уявленнями про індивідуальні права та свободи.